

הצדעה לבחיר משוררי ההשכלה

על ספרה של זיוה שמיר הכול בגלל קוצו של יוד – על שיר אחד של
יל"ג בראי היצירה העברית

רבים מהמשוררים והסופרים שיצרו אחרי י"ל גורדון, עלו עליו מבחינה אמנותית וגם באשר לעומק הגיגיהם, אבל נדמה שמעטים הם היוצרים בשפה העברית, בתקופת ההשכלה ובתקופת ספרות התחייה, שהשפיעו על דורות רבים כל כך כמו יל"ג. הוא אמנם משורר נשכח, שאין מלמדים את יצירתו בבית הספר, וכמדומה שעם הידלדלות החוגים במדעי הרוח באוניברסיטאות – גם שם הוא איננו זוכה למקום היאה לו. כשאני למדתי באוניברסיטה בתחילת שנות השישים של המאה הקודמת – היה מדור לספרות ההשכלה שווה ערך לזה של ספרות ימי הביניים ולזה של ספרות התחייה. והנה, מגיע ספרה זה של פרופ' זיוה שמיר ומצדיע ליל"ג המשורר שלחם ללא חת בממסד הרבני שקפא על שמריו מזה דורות רבים, ממסד שאיננו מוכן לפקוח עיניים אל העולם הנאור, שמחפיץ את הנשים, מפלה אותן ומדיר אותן מעולם התורה וההשכלה. יל"ג מודה בפואמה הגדולה שלו "קוצו של יוד" כי ההשכלה נכשלה כישלון חרוץ בהתמודדותה עם איסורי הרבנות וחומרותיה, ומסתבר שכישלון מהדהד זה הוא גם נחלת ימינו אנו בכל הנוגע ליחסי אישות – כולנו עבדים של חומרות הרבנות: כהן וגרושה, ייבום וחליצה, יהודים ושאינם יהודים, מאות אלפי אזרחי ישראל אינם יכולים להינשא במדינה משום החוקים הדרקוניים ששולטים בה בהשראת ההלכה הקפואה. קשה להגזים בחשיבות הספר הזה של פרופ' זיוה שמיר – לא רק למחקר הספרות העברית, אלא ובעיקר למודעות של כולנו למצב האבסורדי שמדינה מתקדמת כמו ישראל מסכימה להיות אסקופה נדרסת של חוקים פרימיטיביים עתיקים.

קראתי מספר ספרים של פרופ' זיוה שמיר, וכל פעם מחדש אני מתפעל מרוחב היריעה של הידע המושקע בהם ומהבקיאות שחובקת עולם ממש. לטובת אלה ששכחו את הפואמה של יל"ג אציין שבתחילתה יש מעין מסה בחרוזים, בה הוא מתאר את גורלה המר של האישה העבריה על פי ההלכה היהודית ועל פי ההווי היהודי. בהמשך מובאת הדוגמה "החיה" לטענה במסה זאת: בת-שוע, בתו של חפר "הקצין" נישאת לפי רצון אביה להלל הלמדן השלומיאל, כמקובל בקהילות ישראל שעשירים שאפו להשיא את בנותיהם ל"עילויים", כאלה שרק למדו ולא היה להם מושג בשום מלאכה יצרנית שמפרנסת את בעליה. "הקצין" יורד מנכסיו, ואין מי שיפרנס את הזוג הצעיר. הלל, שאינו יודע שום מלאכה, מעגן את אישתו ומפליג לאנגליה. בת-שוע, שהייתה רגילה לחיים של רוחה, מידרדרת לעניות מנוולת. פאבי, איש משכיל מתאהב בה, ורצה לשאתה לאישה. הוא אפילו מאתר את הלל במרחקים ומשלם לו כדי שישחרר את אישתו (עד היום דין ההלכה מאפשר לבעלים לסחוט כספים מנשותיהם לפני מתן הגט...), אלא שהרב ופסי הכוזרי (אותיות שמו של רב העיר שאוול: יוסף זכריה

שטרן) מוצא פגם בגט: השם "הלל" כתוב ביוזר חסר. פאבי ובת-שוע נכנעים לפסק האבסורדי של הרב המתהדר בחומרותיו, ובת-שוע יורדת לתחתית המדרגה.

פרופ' זיוה שמיר וספרה

זיוה שמיר מציינת בצדק שיל"ג הגזים בכוונה, ותיאר את הממסד הדתי בצבעים שחורים משחור, אך ללא ספק, בסיס הטענה הוא נכון, וכאמור, הוא תקף עד ימינו אנו, ובוודאי יהיה תקף גם בדורות הבאים.

הספר של זיוה שמיר מפרט את המקורות שחלקם השפיעו, ולחלקם יש מאפיינים דומים לאלה של "קוצו של יוד": האריאנים והקתולים נלחמו אלה באלה במאה הרביעית על קוצה של "יוטא". לאנגלים יש שיר עם המתאר הירדרדות לאסון בשל מסמר שנפל מפרסת סוסו של הפרש (עליו התבסס, שירה של נעמי שמר - "הכול בגלל מסמר קטן"). השפיעה על יל"ג היצירה "ברוריה" של שמואל מולדר (אמסטרדם 1825), יוצר משכיל בעל השקפת עולם פמיניסטית. דמיון של ממש יש ל"קוצו של יוד" לספרו של תומס הרדי האנגלי - "הרחק מן ההמון הסואן" (1874), שם הגיבורה שלו היא בת-שבע (בת-שבע היא גם בת-שוע בתנ"ך), גם היא נישאת לגבר הלא נכון המעגן אותה, ושוב גבר אציל מציע לפדות את האישה העגונה בכסף. אצל הרדי, שלא נאבק בממסד הדתי כמו יל"ג - הסוף הוא טוב.

שלא בדומה לשאר משוררי תקופת ההשכלה, שהתבססו בעיקר על התרבות הגרמנית והרוסית - יל"ג התוודע גם לתרבות הכתובה באנגלית: הוא הכיר את לורד ביירון,

רוברט בראונינג, אדגר אלן פו, ג'ורג' אליוט.

גדולי הספרות שבאו אחרי יל"ג, וללא ספק עלו עליו

בעומק הטקסטים ובאמנות הכתיבה, הושפעו ממנו - מי במעט ומי בהרבה - מי מהם הסכים עמו ומי מהם התפלמס עמו. "מסעות בנימין השלישי" של מנדלי מוכר ספרים מתאר גיבור "נשי" שלומיאל שסייגנו מסוגל לשום מלאכה, שמעגן את אישתו ויוצא למרחקים עם סנשו פנשה שלו, "סנדריל". בניגוד לחומרה שבכתבי יל"ג - מנדלי נוקט בדרך הסאטירה וההומור - אבל המסר ממש דומה. ביאליק שכתב הומאז' ליל"ג ביצירתו "אל האריה המת", משבח מסרים יל"גיים ביצירות "רחוב היהודים", "אלמנות", "לא ביום ולא בלילה". בסיפור "החצוצרה נתביישה" מתואר חורבן של משפחה יהודית (ממנו משתמע המעמד הרעוע של היהודים בגולה בכלל) - לא בגלל אות אחת, אלא בגלל יום אחד. אבל ביאליק, בניגוד ליל"ג העריך מאוד את מוסדות התורה ("על סף בית המדרש", "אם יש את נפשך לדעת").

הסיפור "העיוורת" של יעקב שטיינברג מתאר כיצד צעירה "נמכרת" על ידי אימה לאיש זקן. האם מרמה את בתה, שכביכול הבעל עוסק בטבק, והנה מסתבר לה שהוא קברן וביתו נמצא בבית הקברות. העיוורון כאן הוא סמלי להובלת השולל של האישה ולמעמדה של הקהילה היהודית אל מול העולם שמסביב, ובאופן ברור זה מוטיב יל"ג.

ש"י עגנון כתב מספר יצירות שמתכתבות עם יל"ג: סיפורו "עגונות" מספר על נישואים כפויים על ידי ההורים המובילים לטרגדיה כפולה. "והיה העקוב למישור" שמתאר את חוסר התוחלת של הגבר היהודי שהוא לכל היותר "עוזר כנגדה" של האישה, וכמובן עגיונותה של הגיבורה קריינדיל טשרני על ידי בעלה מנשה חיים, אלא שכאן דווקא הרב המקל, המתיר את עגיונותה, גרם לעוול. גם ב"אורח נטה ללון" מוזכרת אישה עגונה המוכרת בקהילה כ"אישתו של ר' חיים" – היא אמנם כן קיבלה גט לפני שהוא נעלם, אבל היא מידרדרת במעמדה, והיא מנודה על ידי החברה "ההגונה". הרומן מזכיר גם גביר שהשיא את בתו לאיש שמפליא בדרשותיו, אך מסתבר שהוא מעגן נשים סדרתי.

יל"ג מעניק לגיבוריו שמות המרמזים על אופיים וגורלם: בת-שוע – האצילה, "המלכה", הלל בן-עבדון – הלמדן מתחתית החברה, פאבי – מזכיר בשמו את פאבוס, אל השמש והאור (כיאה לאיש ההשכלה). עגנון הלך בעקבותיו, ואף הביא תחבולה ספרותית זאת לכדי הגזמה פראית²⁸.

נתן אלתרמן מזכיר במפורש את מיכ"ל ויל"ג ב"שלושה שירים בפרור", ובמחזור השירים "בטרם אור" ("עיר היונה" – 1957) הוא מזכיר את פקודת הקרב על לטרון, אליו נשלחו, מייד עם רדתם מהאונייה, עולים חדשים, שרידי השואה – פקודה שהייתה בעיניהם כ"כתב קוצים". שוב רסיס של השפעה יל"גית. שירי הילדים "מעשה בפא סופית" ו"מעשה בחיריק קטן" ("ספר התיבה המזמרת" 1958) מתארים כיצד בשל אות אחת או נקודה קטנה אחת עלול העולם להידרדר לתוהו ובוהו – שוב מוטיב יל"ג. אינני יודע אם מלמדים את שני השירים המלבבים האלה – אם כן, מומלץ בחום להשתית את מערך השיעור על הניתוח המאלף של זיוה שמיר המופיע בספר זה בעמ' 256-297.

הפתעה הייתה בעבורי טענת הספר שאף סרטו המוערך של יוסף סידר "הערת שוליים" בכיכובם של שלמה בר-אבא וליאור אשכנזי טומן בחובו מוטיבים יל"גיים. הסרט מתאר כיצד טעות קטנה עלולה לגרום לאסון. זיוה שמיר אף משווה את העריצות של הממסד הדתי ב"קוצו של יוד" לעריצות הממסד האקדמי המאוכל (לפרופ' שמיר יש על כך, מן הסתם, ידע אישי), עריצות הבאה לידי ביטוי בהתנהגותו של פרופ' יהודה גרוסמן המתנכל באכזריות לפרופ' אליעזר שקולניק. אגב, גם כאן יש לשמות הגיבורים משמעות: "שקולניק" הוא למדן, ו"גרוסמן" הוא קריקטורה גרוטסקית של "אדם גדול". אני מניח שגרמתי עוול לספר המלא והגרוש הזה בסקירה הקצרה והבלתי ממצה הזאת, אבל זאת דרכה של רצנויה – להציץ בכתובה ולהביע דעה. זיוה שמיר מצדיעה בספר זה למשורר שהשפיע השפעה אדירה על ממשיכיו בספרות העברית, משורר שמסריו הלוחמניים תקפים עד היום, ולא רק שלא איבדו מתוקם, אלא אדרבא, היום הם ראויים לבחינה וללימוד מחודשים.

²⁸ ראו הפרק "מדרשי שמות" בספרי עגנון **ללא מסווה**, ירון גולן 1991, עמ' 72-75.